

TFG

EL CONTE DEL PESCADOR NOVEL·LA GRÀFICA

Presentat per Baltasar Alagarda Villar
Tutor: Moisés José Gil Igual

Facultat de Belles Arts de Sant Carles
Grau en Belles Arts
Curs 2019-2020

UNIVERSITAT
POLITÀCNICA
DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA
FACULTAT DE BELLES ARTS DE SANT CARLES

RESUM

El present treball detalla el procés d'elaboració de la novel·la gràfica *El conte del pescador*. Parteix d'un conegut conte d'autoria anònima que es fa servir com a metàfora de la vida tranquil·la, centrada en la família, l'amistat i aquelles coses que són realment importants, una reflexió de com gestionem el temps, en contraposició al ritme frenètic i alienant del capitalisme consumista. La història continua, després d'un gir de guió, amb una possible i distòpica continuació, que contrasta la utopia del conte inicial amb la realitat i la cruïra del sistema econòmic en què vivim. Es pretén mostrar, utilitzant aquest conte, com actuen els poders fàctics i econòmics per a transformar la societat en el seu propi benefici i en detriment de les necessitats i el benestar de les persones. Presenta una deriva pels imbricats mecanismes del sistema capitalista, apropiat per una minsa minoria de la població mundial que acumula la major part dels recursos i la riquesa econòmica. De com interfereix i manipula tots els ressorts per a aconseguir els seus objectius, la política, els mitjans de comunicació, la publicitat, les xarxes socials, els moviments cívics, els mercats financers i qualsevol altre element, sense cap escrúpol.

En aquest document expliquem el què, el perquè i el com. El procés creatiu, els objectius, el marc conceptual i els referents, la metodologia seguida i cada una de les etapes del desenvolupament del treball. Finalment es mostra l'art final i les conclusions respecte a tot el procés.

SUMMARY

The present work details the process of elaboration of the graphic novel "The fisherman's tale". It splits of a known tale of unnamed authorship that uses as a metaphor of the calm life, centred at the family, the friendship and those things that are really important, a reflection of how manage the time, at comparison at the frantic rate and alienating of the consumer capitalism. The history continues, after a twist of hyphen, with a possible and dystopian continuation, that contrasts the utopia of the initial tale with the reality and the rawness of the economic system at what live. It pretends show, utilising this tale, how act the powers that be and economic to transform the society alone benefit and at detriment of the necessities and the welfare of the persons. It presents one derives for the imbricated mechanisms of the capitalist system, appropriate for a small minority of the world populace that accrues the main part of the resources and the economic wealth. Of how it interferes and manipulates all the springs to achieve his aims, the politician, the media, the advert, the social meshes, the civic movements, the financial

markets and any one other element, without any scruple.

At this document explain the what, the reason and the how. The creative process, the aims, the conceptual frame and the referents, the methodology tracked and each one of the developmental stages of the work. Finally it shows the final art and the conclusions with regard to all the process.

PARAULES CLAU

novel·la gràfica, còmic, il·lustració, economia, bé comú, art social.

novela gráfica, cómic, ilustración, economía, bien común, arte social

KEYWORDS

graphic novel, comic, illustration, economy, common good, social art.

AGRAÏMENTS

Al sistema educatiu públic, per haver-me permés estudiar.

Al meu tutor en aquest projecte, Moisés Gil, gran artista i millor persona.

Als companys i professors que he tingut durant la carrera, dels que he deprés moltíssim.

A Miguel Ángel Giner i Paco Jiménez, amics, pels seus consells i pel seu feedback.

A Gerard, el meu fill, per la seua paciència i col·laboració. A mon pare Ernesto i Mercedes, la seua parella, per la seua ajuda en la criança, en les llargues vesprades de desplaçaments a la Facultat al llarg d'aquests anys.

A Cristina, per estar i per ser.

I, finalment, a mi, perquè m'ho he currat molt i m'ho meresc.

ÍNDEX

RESUM	2
PARAULES CLAU	2
AGRAÏMENTS	3
ÍNDEX	4
1. INTRODUCCIÓ	5
2. OBJECTIUS I METODOLOGIA	7
2.1. OBJECTIUS GENERALS.....	7
2.2. OBJECTIUS ESPECÍFICS	7
2.3. DESENVOLUPAMENT METODOLÒGIC	8
3. DESENVOLUPAMENT CONCEPTUAL	9
3.1. ART I CRÍTICA SOCIAL.....	9
3.2. CONTEXT ECONÒMIC.....	11
3.3. CÒMIC I TRANSFORMACIÓ SOCIAL.....	14
3.4. REFERÈNCIES.....	16
4. DESENVOLUPAMENT GRÀFIC I RESULTATS DEL TREBALL	20
4.1. CRONOGRAMA	20
4.2. DOCUMENTACIÓ	21
4.3. SINOPSIS, ARGUMENT, HISTÒRIA.....	21
4.4. GUIÓ LITERARI I TÈCNIC.....	25
4.5. DISSENY DE PERSONATGES.....	26
4.6. PLANIFICACIÓ DE PÀGINES	28
4.7. STORYBOARD	28
4.8. TIPOGRAFIA	29
4.9. PÀGINES A LLAPIS	30
4.10. RETOLACIÓ I PÀGINES ACABADES.....	30
4.11. COLOR	31
4.12. PORTADES	32
4.13. PRODUCTE FINAL	33
5. CONCLUSIONS	34
BIBLIOGRAFIA	36
ÍNDEX DE FIGURES	39
ANNEXES	42
ANNEX I. EL CONTE DEL PESCADOR. PRODUCTE FINAL.....	42
ANNEX II. MATERIAL GRÀFIC	42

1. INTRODUCCIÓ

Fig.1. Primera vinyeta d'El conte del pescador.

Un port de pesca, un pescador satisfet amb la seua vida, que desenvolupa d'una manera equilibrada, centrat en les relacions personals i familiars, alié a la bogeria del capitalisme consumista i que entén que els diners només són un mitjà per a tindre una vida sana i feliç. Un home de negocis que parla amb ell, no entén aquesta actitud. Hi ha una oportunitat de negoci magnífica en la prolífica explotació dels generosos bancs de pesca de la costa que no pot ser desaproveitada.

Aquest és el punt de partida d'una història que ens explica com funciona el sistema capitalista en l'actualitat i, tal volta, des de sempre. Els lobbys econòmics de les grans empreses influeixen de manera decisiva en les decisions polítiques, de manera que tant les legislacions que generen els parlaments, com les licitacions d'obra o de serveis públics, estan condicionats de manera determinant per aquests lobbys. Les grans empreses poden influir sobre l'opinió pública perquè són propietàries de gairebé tots els mitjans de comunicació i poden invertir capitals ingents en publicitat i fer campanyes en xarxes socials per generar estats d'opinió favorables als seus interessos. La gran quantitat d'ex (ministres, presidents, diputats, alts càrrecs) que acaben treballant per a empreses privades multinacionals quan acaba el seu cicle polític no fan més que corroborar aquest pervers mecanisme descrit.

A l'hora de triar un mitjà artístic per transmetre aquests conceptes s'ha optat pel format "novel·la gràfica", perquè és un mitjà que es considera adient per expressar artísticament les idees i que permet un camp expressiu molt ample. Es tracta d'un tipus de treball dins de la tradició de còmic europea, per a un públic no infantil, amb una temàtica de tipus polític o econòmic i una gràfica

simplificada que contrasta amb el contingut, però que facilita la seua funció didàctica.

La idea era construir una obra d'elaboració pròpia, auto conclusiva però no tancada i d'una extensió suficient per a dotar de coherència al conjunt, tant gràfic com de contingut. Aquest producte hauria de tindre qualitat professional i estar en condicions de ser distribuït i comercialitzat pels diferents mitjans a l'abast: internet i editorial tradicional.

En aquest treball s'explicita i desenrotlla quins són els propòsits, motivacions i justificacions des d'un punt de vista conceptual, tant artístic com econòmic, així com els referents que més han influït en la concreció del projecte que es presenta.

Per altra banda, es detallen la metodologia utilitzada i les fases d'elaboració del producte des de la idea original fins al producte acabat, passant per preproducció, producció i postproducció, explicant les diferents fases per les quals ha passat el procés: documentació, elaboració de la història i guió literari, disseny de personatges, guió il·lustrat o storyboard amb la planificació de les pàgines, pàgines a llapis, retolació, tipografia i color, portades i finalment, les pàgines acabades o producte final.

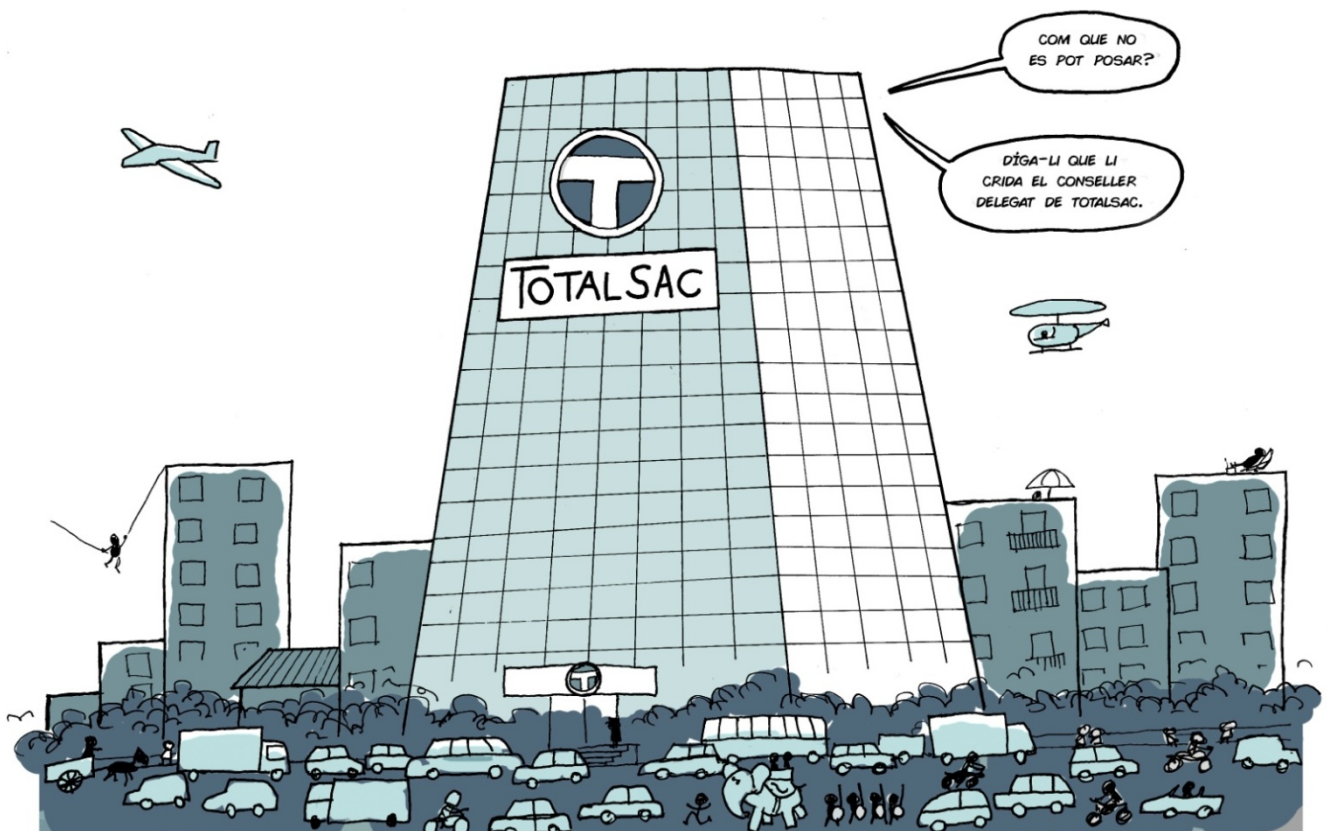

Fig.2. Vinyeta-pàgina d'El conte del pescador.

2. OBJECTIUS I METODOLOGIA

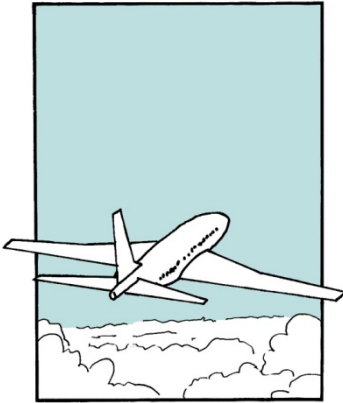

Fig.3. Vinyeta d'El conte del pescador.

2.1. OBJECTIUS GENERALS

L'objectiu general que es planteja en aquest treball és el d'elaboració d'un còmic d'autoria pròpia amb format i concepte de novel·la gràfica. D'altra banda, i no menys important, la utilització del mitjà còmic com a eina per transmetre idees i conceptes complexos. El plantejament i la metodologia ens duu, com a experiència professional, a respectar totes les fases d'elaboració, des de la documentació i treball de la idea inicial, esborranys inicials, guionatge, passant pel llapis, escanejat, entintat, fins a la maquetació i arts finals. En suma: preproducció, producció i postproducció. La idea és obtenir un art final acabat de qualitat professional, acumulant com a experiència l'aprenentatge en la resolució dels problemes plantejats i la resolució gràfica treballada.

2.2. OBJECTIUS ESPECÍFICS

1- Contribuir a la dignificació del còmic i la novel·la gràfica com a mitjà d'expressió artístic, desempallegant-lo de la catalogació d'art menor, associat a la baixa cultura o al públic infantil.

2- Analitzar, desenvolupar i utilitzar les eines expressives, gràfiques i narratives particulars i específiques que ofereix el mitjà còmic dins del camp de la narració seqüencial en particular i gràfica en general.

3- Construir una història auto comprensiva, mitjançant una estructuració correcta de guió, pàgines, vinyetes i recursos expressius que siga entesa per part de l'observador, tant des del punt de vista del seguiment de la història com de la percepció última dels conceptes que es pretenen transmetre.

4.- Construcció d'una estructura narrativa fluida on tipografia i imatges resulten complementàries i no redundants, de manera que ambdós contribuïsquen a la comprensió correcta de la narració.

5.- Fer una reflexió crítica sobre el neoliberalisme i el funcionament del capitalisme actual, de l'economia en l'àmbit mundial i de com els poders econòmics utilitzen les diferents institucions i canals en benefici propi, com ara parlaments, justícia, mitjans de comunicació, lobbys empresarials, entre altres. El resultat és la concentració de cada volta més poder i més recursos en menys

mans, una redistribució negativa de la riquesa en l'àmbit global que augmenta la pobresa i la desigualtat, canalitzat a través dels grans grups empresarials.

6.- La realitat de l'economia i els seus conceptes pot resultar difícil o feixuga d'explicar i d'entendre, per la seua terminologia i conceptualització específica. L'objectiu seria buscar i desenvolupar mitjans que permeten facilitar l'explicació d'idees i conceptes d'una manera més simplificada i amena.

7.- Davant el bombardeig continu d'imatges a què estem sotmesos, utilitzar un mitjà gràfic on l'usuari marque el seu propi ritme de comprensió i lectura. Per parar-se a contemplar el món, les imatges, les paraules, els conceptes; una narració seqüencial deté el temps i convida a ser reflexiu.

2.3. DESENVOLUPAMENT METODOLÒGIC

Respecte del desenvolupament metodològic, les fases són abordades amb més profunditat en els punts següents.

Si bé, a manera de resum, cal dir que en una primera fase de preproducció, es realitza la investigació i la documentació. A partir d'un missatge a transmetre es concreta en una idea que va agarrant forma. S'analitzen els diferents referents possibles per definir la tècnica que va a ser utilitzada, procurant establir unes bases estètiques que ens permeten desenrotllar un treball i un estil propi, així com la planificació de les diverses fases del procés. Es trien suports, materials i es fan diferents proves.

En una segona fase de producció es realitzen els esborranys, els guions literari i il·lustrat, es treballa l'estructura narrativa, la tipografia i la legibilitat del conjunt de text i imatges. Es realitza el treball de llapis i de tinta.

Una darrera fase de postproducció consisteix en la digitalització del treball realitzat, escanejant les imatges i fent l'ajust digital, el netejat i el treball de color. L'edició impresa o en format digital o webcomic i la comercialització i distribució ja seria el darrer treball pendent. Finalment, s'obté un producte final de qualitat satisfactòria que reuneix les característiques i els requisits que s'havien predefinit.

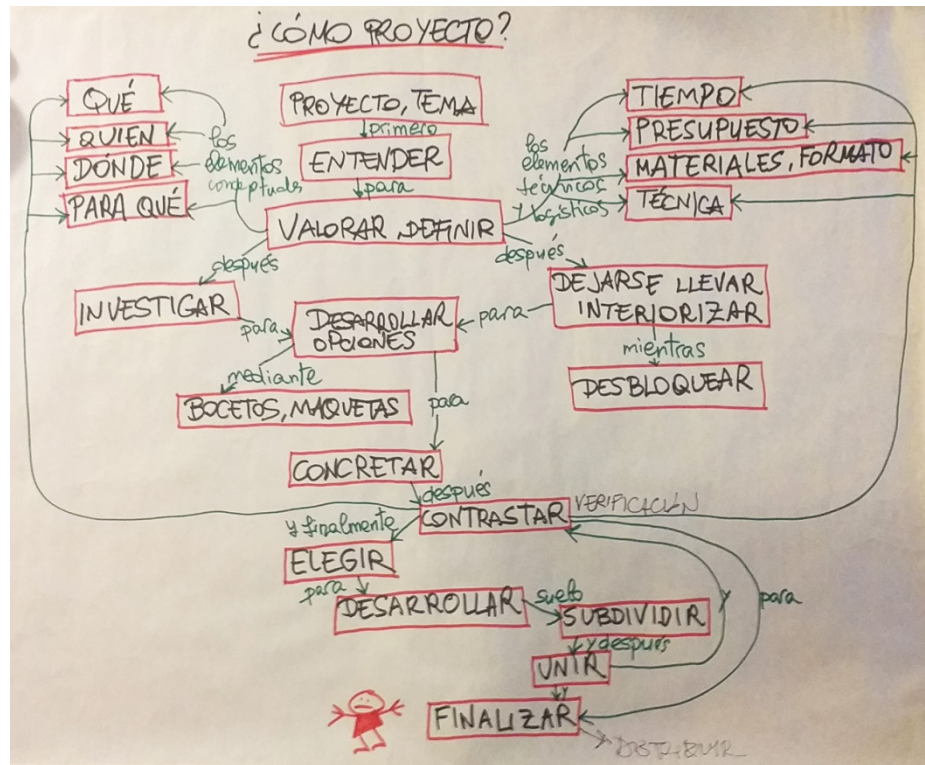

Fig.5. La utilització de mapes conceptuals resulta molt útil a l'hora de treballar i planificar els projectes. Mapa conceptual sobre la manera pròpia d'afrontar metodològicament els reptes projectuals.

3. DESENVOLUPAMENT CONCEPTUAL

3.1. ART I CRÍTICA SOCIAL

El present treball s'inclou dins de l'art crític o art de crítica social i política. L'art sempre ha sigut utilitzat amb finalitats concretes, segons qui el desenvolupa o el finança. Pot ser utilitzat amb un sentit publicitari o per fomentar una sèrie de valors o comportaments. L'exemple més clar seria el de les diferents religions, però en un terreny més mundà podríem posar com a exemple el constructivisme rus, al servei de la propaganda del règim soviètic. Com a paradigma d'altres exemples més subtils es podria parlar de Walt Disney com a propagador del molt arrelat liberalisme nord-americà.

Des del romanticisme i el realisme, les avantguardes històriques (expressionisme, dadaisme, surrealisme), muralisme mexicà, algunes neoavantguardes (l'accionisme vienès, l'art povera), l'art s'ha mostrat crític amb alguns elements socials o simplement amb la manera de fer les coses de l'art mateix i ha actuat en oposició a allò anterior. Però la crítica a la qual fem referència és la social, a la societat del capitalisme i de la postmodernitat del consumisme, al sistema econòmic i polític, als mitjans de comunicació massiva i la seua monopolització, a la dependència econòmica de les grans potències, al

Fig.6. El compromís social és transversal en molts artistes. Cristina Duran col·laborant en la campanya de la Generalitat valenciana pel 8 de març.

Fig.7. Josep Renau: *Estem orgullosos de ser americans*, 1963. De la serie *The American Way of Life*.

postcolonialisme, que és assimilat com un procés d'aculturació i desaparició de cultures originals, a l'empobriment i homogeneïtzació de la cultura popular. Crítica a les desigualtats econòmiques, al canvi climàtic, a les migracions i a tants altres efectes perversos del sistema social i econòmic en què vivim.

Sense voler ser en absolut exhaustiu, comentar alguns autors i artistes com a exemple d'aquest art crític del qual parlem.

Josep Renau, amb el seu *The American Way of Life*. És la seua obra mestra i va ser el seu gran treball. El va iniciar en 1949 i va estar més de vint-i-set anys per fer-la, té les característiques de *work in progress*. Consisteix en una sèrie de fotomuntatges als quals aplica el seu esperit crític i empra els plantejaments propis de la publicitat capitalista, d'inspiració Pop. A partir de l'exili posterior a la Guerra espanyola del 36, coneix de més a prop el model de vida nord-americà i desenvolupa una crítica sobre l'imperialisme, la guerra freda, el racisme, la persecució anticomunista, el consumisme i, sobretot, el sistema de vida americà. Un repàs a la iconografia de masses americana. De Renau, també remarcar, en aquest aspecte, el de l'elaboració de cartells de propaganda governamental contra el bàndol colpista en la Guerra del 36.

Fig.8: Moisés Gil, 2006. Ferro i resina de polièster. 100 x 27 x27 cm. Arquitectures habitades per persones solitàries, reflex de la societat actual.

Fig.9: Banksy: *Soldat llançant flors*, 2005.

Fig.10: Imatge de l'exposició *Cartografías silenciadas* en La Nau, Universitat de València, 2010. Espais que abans foren camps de concentració feixistes. Treball d'Ana Teresa Ortega sobre la memòria històrica.

Fent un bot temporal, el següent referent a comentar és Banksy. En certa forma exemplifica una generació de grafeters i muralistes actuals que utilitzen l'art urbà (*street art*) com a eina d'expressió i crítica. L'anonimat del personatge ja forma part de la promoció de la seua obra. Les seues obres són crítiques amb diversos aspectes de la societat i són molt dures. El fet d'haver arribat als museus i haver aconseguit tanta notorietat ja el fa sospitosos d'haver-se aburgesat, segons alguns detractors.

Des de tots els camps artístics hi ha autors que han utilitzat els mitjans artístics per fer palesa la seua crítica a diferents elements de la societat. Com a exemples propers, de la mateixa Facultat de Belles Arts, nomenar a Maria Teresa Ortega, Premi Nacional de Fotografia 2020, amb la seua sèrie fotogràfica sobre llocs que varen ser camps de concentració franquistes, com a crítica a la falta de recuperació de la memòria històrica. Moisés Gil, per altra

banda, dins del compromís social contemporani, construeix una escultura activista, que fa reflexionar sobre la crisi de valors d'identitat, econòmica, política,... com a resultat de l'acceleració dels processos postecnològics.

3.2. CONTEXT ECONÒMIC

És l'economia, estúpida. És una frase que va triomfar en la campanya presidencial dels Estats Units de Bill Clinton contra George Bush pare, i queda com a referent d'èxit de campanya de màrqueting i publicitària. Aquest treball també va d'economia.

Fig.11: Imatge del *London Herald*. La crisi econòmica de 1929 marca un canvi el capitalisme, cap a l'obsolescència programada i el foment del consumisme.

En aquest treball es vol contar alguna cosa, utilitzant el mitjà artístic còmic com a eina. Es tracta d'un contingut, d'un missatge didàctic de tipus econòmic. Es pretén, pretenc, explicar com funciona el sistema socioeconòmic en el qual vivim. La meua formació en matèria econòmica, així com la meua trajectòria professional, ja que forme part del Col·legi d'Economistes i Titulats en Empresarials de Castelló i m'he dedicat professionalment a la gestió d'empreses, si bé fonamentalment en l'àmbit cultural, però no exclusivament, generen possiblement una certa "deformació professional", o manera de veure les coses des d'un cert enfocament. La conjunció o fusió entre art i economia en aquest cas, quasi és més una necessitat existencial que un recurs conceptual.

El desassossec, l'acceleració i l'estrés actual provenen principalment del consumisme, que és una conducta apresada. A l'origen d'eixe desassossec i com a causa primigènia hi ha una fal·làcia, que és el pecat original del sistema capitalista, la 'suposada' mà invisible d'Adam Smith. En paraules de Christian Felber ¹ "La qüestió és simple: en *La Riquesa de les Nacions* (1776), Adam Smith explicava que el mercat perfecte era aquell on tots els participants comptaven amb informació completa, on tot era transparent. Smith en el seu llibre va dir que això es donaria a través d'una mà invisible que uniria demandants amb oferents per aconseguir un equilibri just per ambdós parts. Però no va explicar com funciona". Així doncs, en eixa primera formulació de les teories econòmiques, els mateixos creadors de la doctrina ja es van adonar que el capitalisme produïa una concentració progressiva de riquesa en menys mans (redistribució negativa de la renda). D'aquella pols venen aquests fangs.

Posteriorment, la crisi econòmica del 29 va donar lloc a una nova política econòmica basada en l'augment del consum per a mantindre la producció, mitjançant un sistema planificat d'obsolescència programada. Per a això, és

¹ FELBER, Christian (2012). *La economía del Bien Común*.

necessari que tot el que es produeix es consumisca, acompanyat de totes les eines que comporta, com ara la publicitat, el màrqueting o la moda.

Però el sistema dista de ser sostenible. A causa de la concentració inequitàtiva de la renda, exigeix una producció cada vegada major per a mantindre els nivells d'ocupació. Si no existeix un creixement econòmic permanent, un augment de la producció cada vegada major, que a Espanya es calcula al voltant del 2,5%, els nivells de desocupació augmenten i es produeix una crisi. En les èpoques de crisi els treballadors són els únics que carreguen amb ella, ja que l'excedent brut empresarial i els beneficis derivats de les rendes especulatives augmenten.

Les crisis li venen bé a la concentració de capital. La *Doctrina del Shock* postula que les crisis són provocades i que el capital se'n beneficia d'elles. Aquesta carrera cap avant genera externalitats en forma d'esgotament de recursos naturals, contaminació i, finalment, canvi climàtic.

La societat, en el seu conjunt, fomenta el consum per mantindre la maquinària en marxa, per aquest motiu diem que és una conducta apresada, ja que està en la base del mateix sistema i, si aquest disminueix, el sistema es bloqueja i deixa de funcionar. Per això és tan important que caminem tot el dia corrent a dalt i a baix per a aconseguir diners amb els quals consumir productes i serveis la majoria dels quals no necessitem i que, en el millor dels casos, tindran una utilitat d'un parell d'anys, perquè s'avarien, es queden obsolets o es passen de moda.

Les grans concentracions de capital en poques mans fan que els diners prenguen vida pròpia, independentment de qui el posseïska, i tendeixen a controlar la societat des de les empreses privades: els mitjans de comunicació per a 'informar' (adoctrinar) al consumidor, els lobbys empresarials per a influir sobre el poder polític amb la finalitat d'aconseguir legislacions favorables, els sistemes educatius per crear bons consumidors i treballadors. En aquest context, cal recordar que les principals escoles econòmiques mundials, que estan als Estats Units i d'on sorgeixen bona part de les teories econòmiques que sustenten el sistema, són empreses privades que es financen amb fons privats d'aquests grups empresarials.

La principal corrent de teories econòmiques que s'apliquen actualment i que es podrien definir amb el nom de neoliberals provenen de l'*Escola de Chicago*, representada per l'economista Milton Friedman, Nobel d'economia en 1976 i que postula la intervenció mínima de l'estat per donar tota la llibertat al lliure mercat. Les seues teories estan en la base de tota la política econòmica actual.

El paper de les persones, el nostre, en aquest engranatge es veu reduït a consumidor i productor, exemplificant-lo la definició que fa Hal R. Varian en

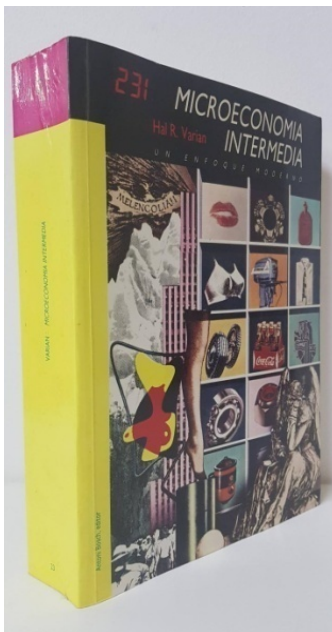

Fig.12: Hal R. Varian: *Microeconomia intermèdia*, 1987. el consumidor racional maximitza la seua utilitat en funció de què puga consumir la màxima quantitat possible de béns i serveis.

Microeconomia intermèdia (1987). En la *Teoria del consumidor*, el consumidor racional maximitza la seua utilitat en funció de què puga consumir la màxima quantitat possible de béns i serveis.

Però les polítiques neoliberals no són les úniques possibles i en el món econòmic, per sort, hi ha altres enfocaments més humans. En eixe aspecte, remarcar alguns referents conceptuals:

- Naomi Klein i la *Doctrina del Shock*². En resum, ve a dir que les elits aprofiten i generen les crisis per aprovar polítiques que aprofundeixen cada volta més la desigualtat. Sempre que hi ha una crisi, i està passant ara mateix amb la del COVID19, es produeix una acumulació de riquesa en mans de menys persones.

Fig.13: Naomi Klein: *La Doctrina del shock*. Fotograma del documental del mateix títol que desenrotlla el seu llibre.

Fig.14: Christian Felber. Teòric de l'Economia del Bé Comú com a proposta alternativa.

Fig.15: Paul Krugman, premi Nobel d'Economia.

- Christian Felber i l'*Economia del Bé Comú*³. Es presenta com una alternativa tant al capitalisme de mercat com a l'economia planificada. L'economia deu servir a l'interés general i al bé comú o bé públic, en lloc de al benefici financer, com fins ara. L'acció es canalitza a través de l'*Associació per al foment de l'Economia del bé comú*, de la que soc soci.

- Paul Krugman, premi Nobel d'economia en 2018. És un oponent de les polítiques d'austeritat i considera que les economies occidentals estan en una trampa de liquiditat, en la que l'estalvi no es converteix en inversió, sinó que es perd en l'economia especulativa. Considera que un augment de la inversió pública permetria recuperar l'ocupació i reactivar l'economia productiva.

² KLEIN, Naomi; WINTERBOTTOM, Michael y WHITECROSS, Mat (dirección). *La doctrina del Sock*. [Vídeo], 2009.

³ PARA TODOS LA 2. *Entrevista: Christian Felber. Economía del Bien Común*. [Vídeo], 2012.

- *Economistas frente a la crisis*⁴. És una organització d'economistes, de la que forme part, que discrepen de les polítiques econòmiques que s'han estat aplicant i proposen un model alternatiu.

- Altres economistes, com Jean Tirole, premi Nobel d'economia 2014 i, en l'àmbit estatal, com José Luís Sampedro o Vicenç Navarro constaten el fracàs del neoliberalisme i la necessitat d'unes polítiques econòmiques alternatives fonamentades en el benefici col·lectiu enfront del benefici privat i la possibilitat de destrucció del món per la seua sobreexplotació.

3.3. CÒMIC I TRANSFORMACIÓ SOCIAL

Entenem com a còmic en primer lloc, una narració seqüencial que utilitza imatges estàtiques. Segons Will Eisner⁵ "Escriure còmics pot definir-se com la concepció de la idea, la disposició dels elements gràfics, la construcció de la seqüència d'aquesta narració i la composició dels diàlegs". El terme novel·la gràfica va ser encunyat pel mateix Eisner, entenent amb això un còmic de qualitat literària en format llibre o *comic-book*, i destinat a un públic més exigent, minoritari i adult. En paraules de Scott McCloud⁶, els còmics són: "Il·lustracions juxtaposades i altres imatges en seqüència deliberada amb el propòsit de transmetre informació o obtindre una resposta estètica del lector".

Al voltant del paper de l'art com eina per canalitzar i fer palesa una crítica social o política, el còmic o novel·la gràfica, s'ha convertit en un mitjà de primera magnitud.

L'humor gràfic és un clàssic en els medis de premsa escrits abans, i ara també digitals. Els formats poden ser molt variats, des de treballs d'una única vinyeta fins tires còmiques i treballs de moltes pàgines.

Humor gràfic *de vinyeta* o tira còmica curta. La renovació del gènere va vindre dels autors estatunidencs, sobretot Saul Steinberg en la seua faceta de caricaturista i il·lustrador, conegut especialment per les seues portades per al *New Yorker*. També des dels autors de l'humor gràfic francès i belga, on s'ha de fer una referència obligada al setmanari satíric francès *Charlie Hebdo*, degà de la crítica política i social en França.

Fig.16: Chumy Chuméz. Portada per a la revista *Hermano Lobo*.

⁴ *Economistas Frente a la Crisis*. [en línia] economistasfrentealacrisis.com.

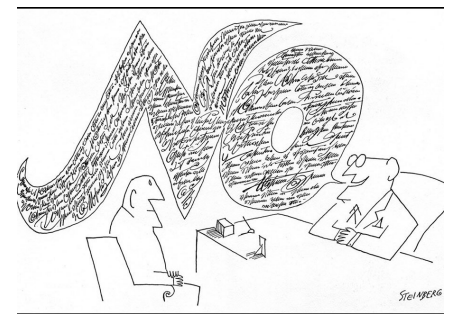
⁵ EISNER, Will. (2007) *El cómic y el arte secuencial*. p.124

⁶ McCLOUD, Scott. (2005) *Entender el cómic*. p.9

Fig.17: Forges. Vinyeta.

Fig.18: Saul Steinberg. Vinyeta per a New Yorker.

Cal remarcar especialment al mestre Quino (Juaquín Salvador Lavado Tejón), creador del personatge Mafalda, però la seua mirada aguda i visió crítica de la societat també va trobar altres camins, tenint com a resultat una gran producció humorística.

Dins de la potent tradició espanyola, destacar autors com Mingote, Chumy Chumez, Peridis, El Perich, entre altres, dins del període de la transició a la democràcia.

En l'actualitat, la nòmina d'humoristes gràfics és extensa i de gran qualitat: Eneko, Calpurnio, Forges o Mauro Entrialgo en serien uns bons exemples. Com a publicació periòdica resisteix *El Jueves*, amb una nòmina d'autors importants, com Albert Monteys, Manel Fontdevila, Malagón, Dario Adanti, entre altres.

La novel·la gràfica ha sigut un mitjà privilegiat per canalitzar la crítica i denúncia social i política en els darrers anys, precisament per les característiques pròpies del medi. Des de *Maus* (1991) d'Art Spiegelman, amb la seua visió sobre l'Holocaust jueu fins *El dia 3* (2019), de Cristina Durán i Miguel Ángel Giner, premi nacional de còmic 2019, adaptant la novel·la de Laura Ballester sobre l'accident del metro de València de 2006, hi ha un univers d'històries contades en mitjà còmic de crítica i denúncia social.

En moltes d'elles, el narrador forma part de la història i va explicant les seues pròpies experiències en un context determinat. És el cas dels nomenats Cristina Durán i Miguel Ángel Giner amb part de la seua producció, de caràcter autobiogràfic, en obres com *Una possibilitat entre mil* (2009) o *La màquina d'Efrén* (2012). Aquesta corrent autobiogràfica ja deriva de l'esmentat *Maus* i presenta exemples magistrals, com el de Marjane Satrapi, amb la seua obra *Persépolis* (2007), sobre l'accidentada història d'Iran. Scott Adams pega una repassada al món de l'empresa i la seua organització en *El Principi de Dilbert* (1996) a partir de la seua pròpia experiència laboral. Amb altre tipus de temàtica, Thi Bui, amb *Tot el que poguérem* (2017) relata en primera persona en drama de les migracions, en aquest cas des de Vietnam fins als Estats Units.

L'autor canadenc Guy Delisle, en canvi, presenta la seua narració com una descripció dels viatges i experiències personals en diferents llocs del món, en

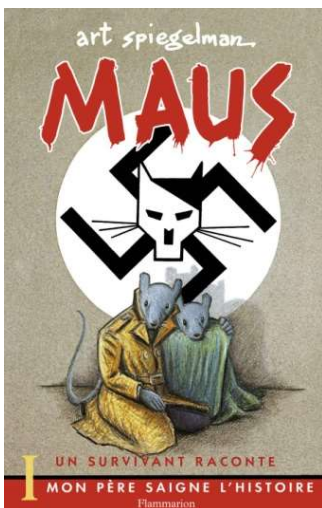
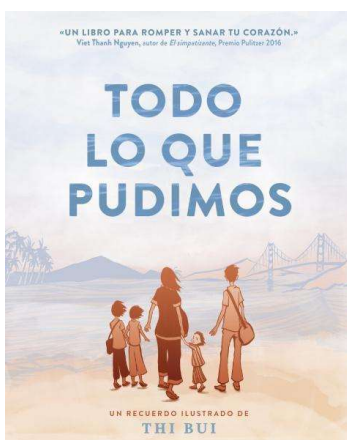
Fig.19: Art Spiegelman: *Maus*, 1980-1991.Fig.20: Thi Bui: *Tot el que poguérem*, 2017.

Fig.21: Emmanuel Lepage: *Una primavera en Txernòbil*, 2012.

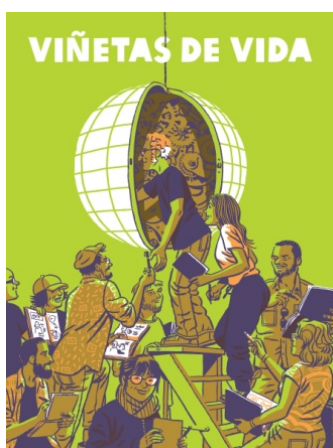

Fig.22: Portada de la publicació *Vinyetes de vida*, projecte d'Intermon Oxfam.

obres com *Cròniques de Jerusalem* (2011), *Cròniques birmanes* (2008) o *Pyongyang* (2003). Aquesta tendència del còmic de viatge és més marcat en el còmic franc-belga amb exemples significatius com *El fotògraf* (2011), de Guibert, Lefèvre i Lemerrier o també *Una primavera en Chernòbil* (2014), d'Emmanuel Lepage. El projecte *Vinyetes de vida* (2014), desenvolupat per *Oxfam Intermon*, que presenta una visió sobre diferents llocs deprimits del món i en que participen un total de deu autors de còmic espanyols, com Enrique Flores o Sonia Pulido, amb la finalitat de sensibilitzar sobre la necessitat de la cooperació internacional. Es tracta d'un gènere documental on els autors només actuen com a narradors o descriptors dels fets i de les situacions, encara que en primera persona.

Finalment, i dins de la novel·la gràfica, un altre grup temàtic seria aquell on el narrador no és protagonista. Es presenta una història normalment amb personatges reals, però que també pot ser de ficció. A l'estat espanyol, ha vingut un poc centrada, encara que no exclusivament, en la guerra civil i la memòria històrica, donant lloc a quantitat i qualitat d'obres. A títol enunciatiu Paco Roca, amb *Els solcs de l'atzar* (2013), i Sento Llobell amb la seua trilogia sobre el *Doctor Uriel* (2013-2016) i Jaime Martín, amb *Mai tindrà 20 anys* (2014), sobre la postguerra espanyola. Totes elles fonamentades en personatges i fets històrics. Altres temàtiques, les treballades pel mateix Paco Roca amb *Arrugues* (2008), sobre la problemàtica de la malaltia de l'alzheimer o Flavita Banana, amb *Les coses del voler* (2017), sobre la societat patriarcal.

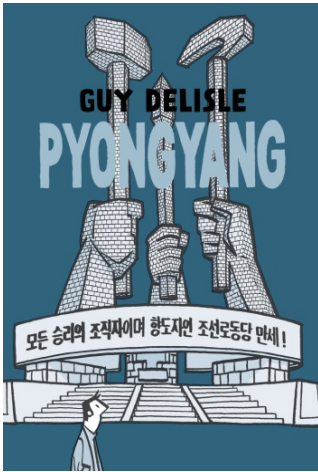
D'altra banda, la política i el sistema econòmic actual són altres elements presents en la producció actual, com la producció l'Aleix Saló, amb *Espanyistà: Aquest país se'n va a la merda* (2011) o *Euromalson: Algú s'ha cruspit la classe mitjana* (2013).

Sobre el món laboral i com funciona, citar *La jove Francés* (2018) de Harley Lin, una narració descarnada sobre la manera de viure actual supeditada totalment a la productivitat i al consumisme. Sobre crims oblidats i el conflicte palestí, Joe Sacco i *Notes al peu de Gaza* (2009).

Les temàtiques són molt variades, si bé la novel·la gràfica s'ha mostrat com un mitjà molt potent per canalitzar la crítica i la denúncia socials.

3.4. REFERÈNCIES

El treball parteix d'una banda des d'un estudi teòric de tipus econòmic i, d'altra banda, d'autors artístics que treballen temes de crítica o art social.

4.4.2. Guy Delisle.

Canadenc, amb una trajectòria professional extensa en el món de l'animació. Si bé la vessant productiva que ens interessa per aquest treball és la de novel·lista gràfic. Després de recórrer mig món com animador va decidir contar les seues vivències laborals i personals a través dels còmics. Es tracta d'una narració gairebé documental, on actua de narrador i notari en primera persona. En l'àmbit estilístic em serveix com a referent la seua manera de treballar sols amb la línia i el color monocrom, la frescor dels guions i les narracions, l'humor com a eina i la simplificació de les formes, quasi polièdrica. De la seua producció destacaria *Pyongyang* (2003), *Cròniques birmanes* (2008) i *Cròniques de Jerusalem* (2011).

4.4.3. Marjane Satrapi.

De Marjane Satrapi, tot i que té una extensa trajectòria, he pres com a referència la seua obra més coneguda, *Persèpolis* (2000-2003). És una obra autobiogràfica en què explica bona part de la història moderna d'Iran, d'on és originària: la seua infantesa, la revolució islàmica, les guerres amb l'Iraq, la seua difícil entrada a la vida adulta en Europa. D'aquesta autora es destaca el llenguatge gràfic, treball de línia, a una tinta i la simplicitat en la construcció dels personatges i escenaris. Tot i la densitat i complexitat dels temes narrats aconsegueix la fluïdesa i la comprensió i complicitat del lector. L'obra va ser duta a l'animació en 2007 amb una pel·lícula dirigida per Oliver Bernet.

4.4.4. Matt Groenig.

Conegut per dissenyar una disfuncional família animada, *Els Simpson*, convertida en sèrie d'animació i amb un gran èxit al llarg de trenta anys. Com totes les produccions d'animació, la sèrie és un treball d'equip de molta gent, donant-li el mèrit que es mereix a tots els guionistes que han participat. *Els Simpson* duen a terme una crítica i a l'hora són un reflex del sistema de vida americà, i occidental per extensió. Referent per l'elecció dels temes, la ironia, l'humor, i la manera de narrar. De l'estil, destacar a Groenig com a referent per la simplicitat de la imatge i per l'ús de la línia.

Fig.25: Guy Delisle. *Pyongyang*, 2003.

Fig.26: Marjane Satrapi. *Persépolis*, 2000-2003

Fig.27: Matt Groenig. Fotograma de la sèrie *Els Simpson*.

4.4.5. Miguel Brieva.

El seu mitjà és la il·lustració o vinyeta gràfica, on combina textos i imatges que a voltes prenen forma d'històries curtes, aforismes, definicions, poesia i poesia visual. Està inclòs en aquesta relació de referents pels temes tractats i la visió del món, del consumisme i de la política que transmet. Es tracta d'un humor irònic, absurd, fins i tot macabre o surrealista, però que endevina la tecla dels temes que tracta. La gràfica innocent i fins i tot naïf

contrasta amb el contingut dels missatges, en açò també és un referent, encara que la gràfica utilitzada no siga equivalent el llenguatge gràfic i l'humor facilita la introducció de temes durs i complexos. De la seua obra a destacar tota, si bé per nomenar algun títol *La gran aventura humana: pasado, presente y futuro del mono desnudo* (2017), per ser un treball recopilatori.

4.4.6. Steve Cutts.

Conegut per les seues il·lustracions però, sobretot, per les seues animacions. Acumula més de 87 milions de reproduccions en el seu canal de youtube. Gran part de la seua producció està escrita, dirigida i animada en exclusiva pel mateix Cutts, mesclant tècniques d'animació tradicional amb digital com el 3D. Es considerat com a referent per l'elecció de la temàtica. Les seues obres tenen una gran càrrega social i són crítiques amb el sistema capitalista, però també molt didàctiques i explícites. Presenta, amb un humor àcid, un ser humà autodestructiu i critica el rumb que ha pres la societat. Com a obres de referència destacar *Man*, reflex de l'acció de l'home en la natura i *Hapiness*, crítica a la societat de consum.

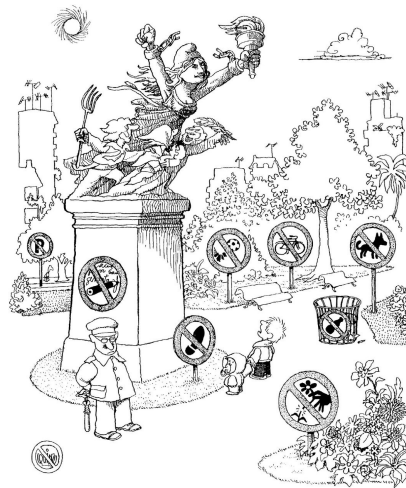

Fig.28: Miguel Brieva. Il·lustració.

Fig.29: Quino. Il·lustració.

Fig.30: Steve Cutts. Il·lustració.

4.4.7. Quino.

De l'humor gràfic, el gran referent és aquest autor argentí, creador de *Mafalda*, però amb una extensa obra gràfica a banda d'aquest personatge. Malauradament mort recentment, les seues obres transmeten crítica social, ironia i tendresa, però revestit amb una patina d'humor. En *Mafalda* la veu crítica es manifesta a través dels ulls innocents d'una xiqueta. Quino aconsegueix que els seus personatges, tractant temes locals, adquirisquen dimensió global. En l'àmbit estètic destacar la simplicitat de les formes i l'ús de la línia i el monocrom i en l'àmbit conceptual l'elecció dels temes i el tractament i solucions gràfiques que aconsegueix. Com a obra de referència, destacar evidentment la sèrie de tires còmiques de *Mafalda* (1964-1973).

4.2. DOCUMENTACIÓ

En primer lloc, es tracta de definir i acotar el projecte a desenvolupar, per adaptar la investigació i recerca de documentació als reptes a superar a partir d'un brífing teòric.

ACOMPANYE ELS MEUS FILLS AL COLE.

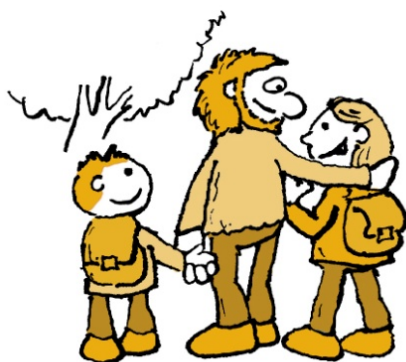

Fig.32: Vinyeta. El pescador i les seus fills.

La idea base és la de prendre un conte o una història clàssica, com és el conte del pescador, un poc naïf si es vol, i generar una evolució a partir d'ell, amb la finalitat d'explicar una sèrie de conceptes sobre el funcionament econòmic de la societat actual.

Sobre el públic objectiu, a l'hora d'acotar-lo, caldria definir que no es tracta d'una narració per a públic infantil. Sí que podria funcionar per a adolescents i, en tot cas, el seu públic preferent és el públic adult. El llenguatge devia estar adaptat a aquest target.

Una volta definit aquest brífing teòric, ja cal buscar informació concreta. Respecte dels escenaris, el port de pesca és el Port de Borriana, és un port real. En ell segueixen encara havent-hi pescadors, que eixen cada dia a treballar. Com que és on visc, el tinc vist i treballat. És, segurament per eixa proximitat física, que he elegit aquesta història de mariners i no una altra. No es tracta d'una apologia de la cacera, en soc contrari. Sí que es fa en la narració una defensa de la pesca tradicional amb reserves temporals i ecològiques en contraposició a la pesca destructora i indiscriminada. En la recerca d'escenaris com el Parlament, la ciutat, les embarcacions del port, o del moviment dels personatges, i altres elements s'han utilitzat les fonts a l'abast: la realitat per observació directa i les fonts documentals gràfiques i internet i l'obra d'altres autors, alguns consignats com a referents. Es tractaria d'acostar-se el més possible a la idea que més pot atraure o impactar en el públic objectiu.

4.3. SINOPSIS, ARGUMENT, HISTÒRIA

El conte del pescador, o *El conte del pescador i l'empresari* és una història d'autor anònim. Sembla procedir dels contes de tradició oral brasilers, però té equivalents en altres cultures. Partint d'aquesta coneguda història, com a referència d'un sistema equilibrat de vida que prioritza les relacions personals sobre el consumisme i l'acumulació, un empresari detecta una bona oportunitat de negoci en l'explotació dels generosos recursos que pot produir l'explotació organitzada dels abundants bancs de pesca situats en una part determinada de la costa d'un país indeterminat.

Després d'una conversa amb el pescador detecta que tant aquest com els seus companys de professió, propietaris dels drets històrics de pesca, no tenen cap

Fig.33: Vinyeta. El pescador i l'home de negocis.

intenció d'explotar de manera tecnològica la zona i que prefereixen continuar fent el seu treball de manera tradicional.

Fins ací el conte original. A partir d'ací es produeix un gir de guió i imaginem una continuació distòpica però versemblant dels esdeveniments, fonamentada en la manera que té d'actuar i comportar-se el capitalisme neoliberal. L'empresari, dirigent d'una multinacional amb empreses en diferents sectors, es desplaça fins a la capital i es posa en contacte amb la ministra del ram, a la qual proposa la modificació de la llei d'explotacions agropecuàries amb la finalitat d'aconseguir una licitació que permeti al seu grup d'empreses explotar de manera exclusiva la pesca, distribució i comercialització de la costa. La ministra es mostra reticent, perquè el seu govern ja està privatitzant l'electricitat, l'aigua, la sanitat, l'educació i altres sectors i tant els diputats com l'opinió pública són poc inclinats als canvis de tipus liberal i vol evitar protestes. L'empresari li recorda d'una banda les grans donacions que el seu grup empresarial fa al seu partit polític, i per una altra que pot perillar el lloc reservat per a ella, molt ben retribuït, quan acabe el seu mandat, en el consell assessor del seu grup empresarial, lloc que s'ha de guanyar ara amb la seua acció política.

L'argumentació bàsica seria la següent: Donada la necessitat de competència en un mercat globalitzat, es fa peremptòria la necessitat de modernitzar el sector de la producció agropecuària per a poder competir amb major solvència en els mercats internacionals. L'estructura productiva de la pesca, amb explotacions tradicionals de poc valor afegit, resulten ineficients. Una explotació amb una major inversió tecnològica i de manera centralitzada en grans explotacions, permet reduir els costos i augmentar les captures. D'altra banda, la modernització del país en tots els aspectes, també en aquest, és un motiu d'orgull per a tota la població, ja que permet seguir una senda de progrés, prosperitat econòmica i benestar i que l'acosta als estats més importants i industrialitzats del món. Naturalment, hi haurà part de la població i del sector afectat que s'oposaran, sectors que viuen ancorats en el passat, cavernícoles que no entenen que la deriva dels nous temps condueix a una racionalització i modernització de les estructures econòmiques. Són enemics del progrés, i amb el seu egoisme llastren el desenvolupament econòmic, perjudicant a tota la població. El seu entossudiment i pensament antic posa en perill la prosperitat de tota la nació.

Posats a la faena, als diputats els va convencent per diferents mitjans, a uns amb argumentació política, a uns altres de manera directa mitjançant transferències en paradisos fiscals, uns altres reben costosos regals, com un jaguar en el garatge o fantàstics viatges per a tota la família; a uns altres, els bancs del grup els condonen els deutes dels seus partits polítics; uns altres més reticents, en canvi, reben suggeriments subtils de possibles problemes o

accidents que poden esdevindre d'una manera indeterminada, o que s'airegen a l'opinió pública alguns xicotets assumptes tèrbols de la seua vida privada. Respecte dels mitjans de comunicació, el grup empresarial és propietari d'una part significativa de l'accionariat dels més importants. De la resta, la despesa en publicitat és prou alt per a permetre suggerir que tota la informació que es transmeta a la ciutadania ho siga en suport de les modificacions legislatives que es proposen. Una potent campanya en xarxes socials, secundada per milers de nous perfils apareguts casualment en les mateixes dates secunden de manera vehement i persistent els històrics i nous canvis que es produiran i critiquen de manera feroç qualsevol veu que es mostre resistent. Finalment el Parlament, per majoria simple, aprova La Llei de Modernització i Racionalització del sector Agropecuari. Posteriorment, ix a licitació l'explotació agropecuària que, casualment, és guanyada pel grup empresarial del qual el nostre home de negocis és dirigent.

Fig.34: Vinyetes. El Sr. Roig, catedràtic de la Universitat Pública de Capital i els amics del pescador.

El nostre pescador ha de treballar pel salari mínim per a la multinacional que ara explota els recursos, ja que la seua llicència de pesca ha sigut retirada. Els pescadors comenten que el nou sistema d'explotació exhaustiva acabarà en pocs anys amb la vida marina, mitjançant grans vaixells i ús del radar i pesca massiva d'arrossegament que destrossa els fons marins. Ja no té temps per a fer la vida familiar i social que realitzava, només treballar i dormir. A la seua dona, que treballa com a administrativa en les oficines de la Confraria de pescadors, li indiquen que, en dissoldre's aquest organisme com a resultat de la nova llei, tots els treballadors passen a ser-ho de la multinacional. En aplicació de la nova Llei de Reforma i Modernització del Mercat Laboral, s'amplia l'horari i es redueixen els sous. La competitivitat i la reducció de costos són clau per a poder conservar-los.

Mentre el matrimoni del pescador pateix les conseqüències, en un iot de luxe atracat en el port, un nodrit grup de dirigents i propietaris súper rics de la multinacional celebren una luxosa festa per a celebrar el triomf aconseguit i la maximització del seu benefici.

Fins ací la història per a aquest treball, no obstant això m'agradaria d'una banda que es tanque en si mateixa, però per un altre deixar-la oberta a una continuació més extensa. Seguiria amb un empitjorament progressiu de la situació de gran part de la població a causa de les privatitzacions. Un moviment social es presenta a les eleccions per a revertir els canvis i gana. Llavors s'aplica la Teoria del Caos i l'exèrcit, juntament amb els sectors rics i el suport del capital i les superpotències realitzen un colp d'estat i s'apoderen del país, una mica a l'estil Bolívia. Això permetria desenvolupar millor el tema de la distribució de la renda i la interferència i control dels poders econòmics en els processos polítics i socials.

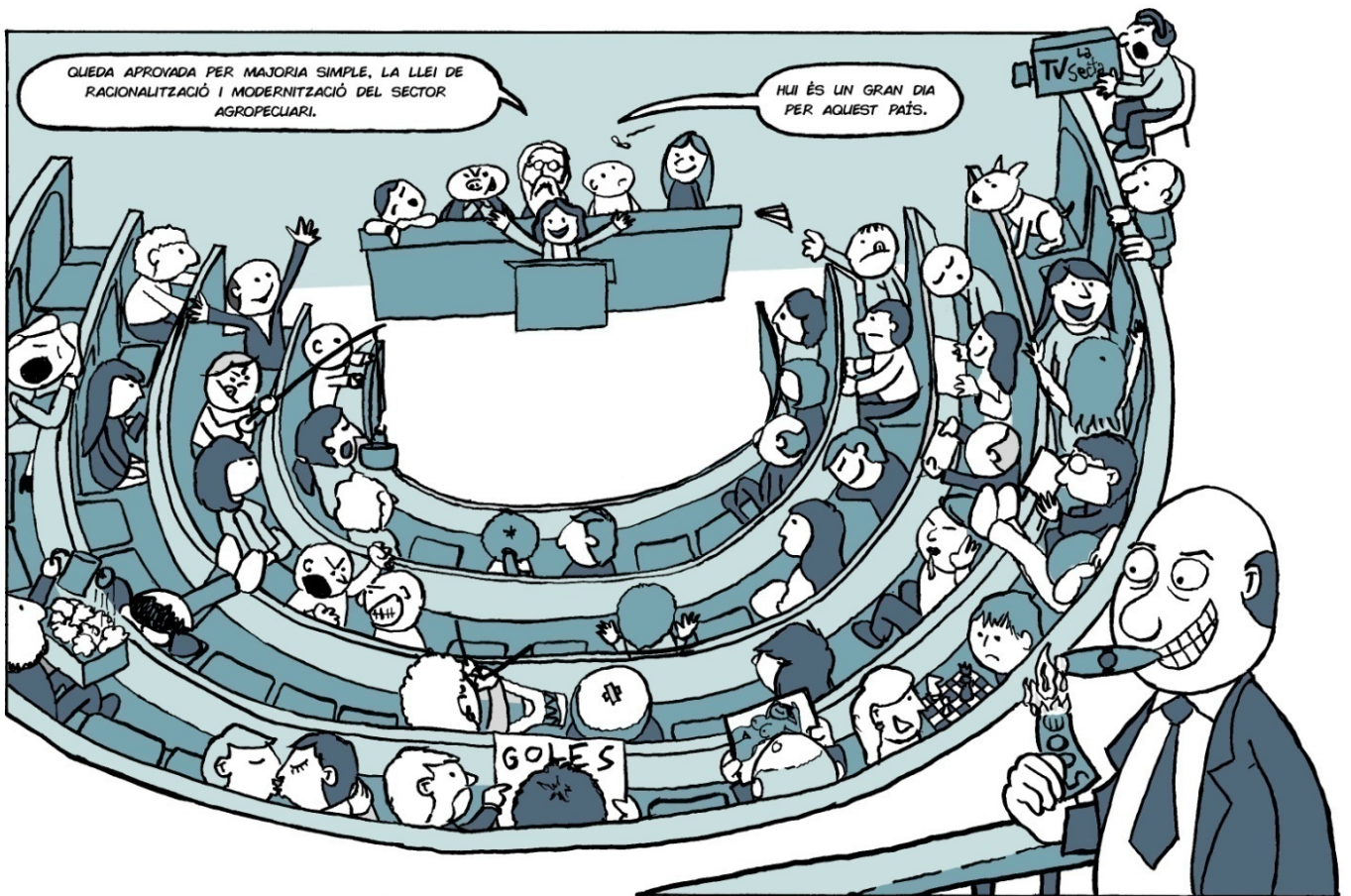

Fig.35: Vinyeta. El parlament vota.

Acte III. Desenllaç. Es mostren les conseqüències finals dels fets que han passat en els mariners i en els antagonistes, que són els personatges beneficiats per les accions del lobby empresarial. Pàgines de la 13 a la 16.

La totalitat del guió literari es pot consultar en la documentació que acompanya aquest treball. “Veure ANNEX II”.

4.5. DISSENY DE PERSONATGES

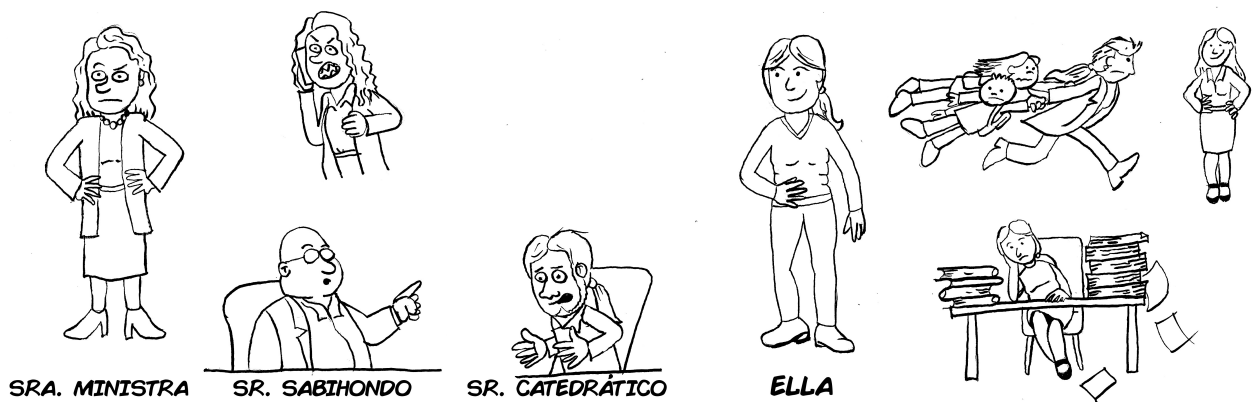

Fig.37: Fitxes de treball de disseny de personatges.

El disseny de personatges versemblants és molt important i complicat dins de la creació del projecte. Seguint a Scott McCloud⁹, cal que siguin diferents i amb personalitat, i que manifesten les emocions amb força i precisió, treballant les expressions facials i el llenguatge corporal. Si es poden dominar aquests tres elements, a més de l'ús eficaç de les paraules, es podrà donar a llum personatges en els quals els lectors creguen i recorden.

La primera cosa a dir sobre els personatges és que no tenen nom i, si en tenen, és genèric. La narració planteja una història d'alienació, on els personatges representen prototips: el pescador com a xicotet productor de classe mitjana, l'empresari com a personificació de les grans empreses i els lobbys empresarials, i així tots. La idea és que el no tindre nom els deshumanitza en l'àmbit individual, per convertir-los en categoria humana.

Respecte als personatges, tots són importants perquè col·laboren en la narració. Els principals es presenten en la primera part, Acte I, que és la narració estricta del conte. I que són:

- El pescador. Treballador, però amant de la vida equilibrada: treball, família, activitats, amics.

⁹ McCLOUD, Scott. (2018). *Hacer cómics*. p.62

- L'empresari. Té una visió economicista i de càlcul cost-benefici de la vida. Per a ell la vida a banda del treball és un objectiu que s'aconsegueix només després de tindre una posició econòmica folgada.
- En aquesta part s'introdueixen altres personatges: la dona i els fills del pescador i els seus amics.

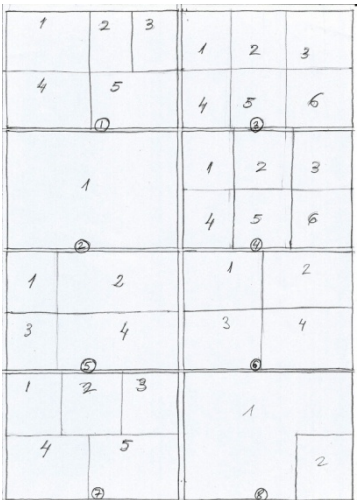
En la continuació de la història ja apareixen altres personatges. Tots són importants, fan una funció coral i representen prototips de persones.

- La Sra. Ministra. La política corruptible i corrupta que cerca el seu benefici personal, tan comú en aquestos dies.
- Els diputats. Diferents personatges, des del "pobre però honrat" fins al que accepta suborns.
- La presentadora Estrella, de "La Secta nit". Estupenda ella, i molt atenta a les instruccions de aquells que li paguen.
- El Sr. Saberut. Tertulià que està en totes les televisions i que ningú sap quines titulacions o mèrits té, però que és molt sabut i de tot senta càtedra.
- El Sr. Roig, catedràtic de la Universitat Pública. Els tècnics reals amb estudis i coneixements i als que no se'ls hi fa gens de cas. Els de la Universitat Pública són un poquet més "rojos", perquè venen de les classes populars, com a resultat de la mobilitat social propiciada per la semi gratuïtat de l'ensenyament universitari.
- L'amic conformista del pescador. Tot li va bé, no té esperit crític. Ens representa a tota la societat amb frases com "almenys tenim faena".
- La dona del pescador. Adquireix més protagonisme, es presenta la seua situació. Si el pescador representa un xicotet productor, ella representa una assalariada de classe mitjana.
- Els fills i un avi que representen la família. Es presenta una evolució de com va afectant també a ells la deriva que van prenent els fets.
- La companya de treball de la dona del pescador i els treballadors de la Confraria.
- L'encarregat del pescador i els amics, que també apareix en una escena en el bar. Prototip molt comú, per desgràcia, d'aquells treballadors que prosperen un poc i es tornen autoritaris i maleducats.

Fig.38: Vinyeta. La parella del pescador.

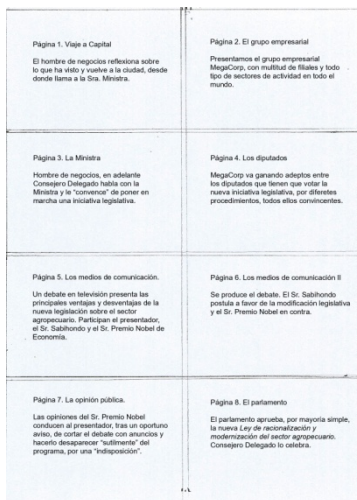
En l'elecció de la forma gràfica, els personatges es presenten amb un treball de línia i una simplificació de les formes. Tot i que no s'ha treballat una fulla model per cada personatge de manera exhaustiva, sí que tenen un disseny bàsic cadascun d'ells que els fa diferents, amb una vida interior, distinció visual i trets expressius diferenciats.

4.6. PLANIFICACIÓ DE LES PÀGINES

La funció fonamental de l'art dels còmics és comunicar idees o històries per mig de paraules i dibuixos. La narració seqüencial fa que cada escena que es representa dega estar encapsulada per separar-la de les demés. El contorn, la distribució en pàgines, la funció emocional del marc de la vinyeta, la pàgina com a supervinyeta, són elements a tindre en conter, seguint al mestre *Will Eisner*¹⁰.

La paginació es realitza amb format apaïsat. Representava una millor solució gràfica per al projecte. Com que el tema que es tracta és seriós, és una forma de diferenciar-se visualment de la producció general. És una solució utilitzada en diferents temàtiques, com *Paco Roca* en *La casa* (2015) o *Frank Miller* en *300* (1998), donant lloc a productes que ja es diferencien de la resta pel seu format. L'hàndicap principal detectat al llarg del procés és que a l'hora d'editar en paper no es pot fer una reproducció econòmica, ja que els talls de paper utilitzats en impressió no ho permeten.

La planificació de les pàgines forma part de l'elaboració del guió gràfic. Es tracta d'escollir la classe correcta de panels i la distribució en vinyetes que siga més adequada a la narració. El punt de vista elegit és frontal, normalment amb plans de cos complet o tres quarts i pocs primers plans. El fluxe de lectura és tradicional, amb dos línies de vinyetes molt definides, amb pàgines-seqüència intercalades perquè respire la gràfica. S'ha treballat la composició perquè cada pàgina estiga equilibrada de manera individual i amb el conjunt de totes les demés. Les vinyetes es presenten obertes o tancades segons demane la composició dels elements dins de cada pàgina.

Fig.39: Full de planificació gràfica de les pàgines.

Fig.40: Full de planificació de les pàgines literari.

La totalitat de la planificació de les pàgines es pot consultar en la documentació que acompanya aquest treball. "Veure ANNEX II".

4.7. STORYBOARD

El storyboard o guió il·lustrat representa la concreció del guió gràfic. Representa també un treball en l'àmbit dels esborranys, on ja es van plasmant les solucions considerades com a definitives de totes aquelles que s'han anat treballant.

¹⁰ EISNER, Will. (2007). *El cómic y el arte secuencial*. p.40 i sigs.

tipus tipogràfic que està dissenyat per assemblar-se a les lletres d'un còmic clàssic típic. Inclou alfabet complet i puntuació ampliada. Inclou també versions en negreta, cursiva i negreta-cursiva.

4.9. PÀGINES A LLAPIS

Fig.43: Pàgines a llapis.

En l’elaboració de les pàgines a llapis s’ha utilitzat fonamentalment Staedtler HB i paper de 150 grams en formats A4 i A3. Encara que el treball de tinta s’ha treballat en bona part a un format A3, del doble de la mida de reproducció final, en canvi el treball de llapis s’ha realitzat en un format més menut, normalment un A4. El motiu és que aquest format més xicotet obliga a una major simplificació de les formes i aquest és un dels efectes visuals buscats en la resolució gràfica.

Les pàgines i tot el treball de llapis es pot consultar en la documentació que acompanya aquest treball. “Veure ANNEX II”.

4.10. RETOLACIÓ. PÀGINES ACABADES

Com s’ha comentat adés, el treball de tinta s’ha realitzat en la seua major part a una mida més gran de la seua resolució final, fonamentalment en un A3. La retolació s’ha realitzat a partir del treball de llapis utilitzant una taula de llum. Per a la tinta s’han utilitzat retoladors amb punta de pinzell de la marca Tombow Pencil Co. de fabricació japonesa i retoladors “pigment liner drawing & writing” de la marca Staedtler de diferents numeracions.

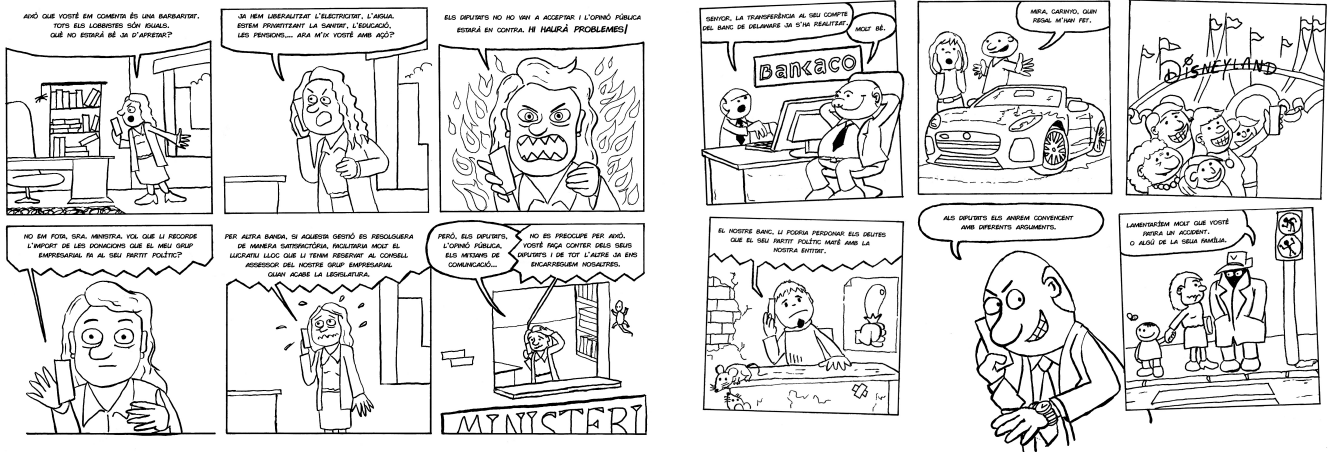

Fig.44: Pàgines a tinta.

Per a escanejar s'ha treballat en Photoshop a una resolució de 300 ppp. Per eliminar el llapis s'ha escanejat a color, en mode RGB. Després s'ha passat la imatge a escala de grisos, renunciat a la informació de color. Amb la imatge en escala de grisos, s'ha netejat el dibuix des de la ferramenta *Niveles*, ajustant els inputs als valors 131, 0,91 i 214. A continuació, s'ha separat la línia. Per poder fer-ho cal que la capa no siga del tipus *Fondo*. Després cal tornar a la pestanya *Canales* i carregar el canal com a selecció. El que es fa és seleccionar tot el blanc. Tornem a capes i polsem *Suprimir*. El resultat que ens queda és una capa només amb la línia i transparent, de manera que ens permet treballar amb el color a partir d'ací i també introduir els textos.

Les pàgines acabades a tinta es poden consultar completament en la documentació que acompanya aquest treball. "Veure ANNEX II".

4.11. COLOR

El color s'ha treballat amb un color monoto blau amb tres nivells de saturació. Per arribar a aquesta solució final s'han fet diferents proves de color, com ara les següents:

- S'ha treballat una part en color, amb una paleta ampla però cohesionada.
- També s'ha treballat amb un únic color, però trencant el color cap al negre, a mesura que va avançant la història i acostant-se al desenvolupament final. La idea seria que les pàgines es vagen enfosquint un 5% cada volta per crear una gradació que porte d'uns colors més purs del principi, a uns més foscos i tètrics al final, per a la qual cosa s'ha creat una plantilla de colors per anar fent les adaptacions. L'evolució del color acompanyaria la de la narració.

Finalment, s’ha considerat que la millor manera era que tota l’obra estiguera tractada de la mateixa forma, treballant amb un únic color, per afavorir la narració i donar una major rellevància a la línia.

Fig.45: Pàgines acabades.

El treball de color es pot consultar en la documentació que acompanya aquest treball. “Veure ANNEX II”.

Les pàgines acabades també es poden consultar en la documentació que acompanya aquest treball. “Veure ANNEX I”.

4.12. PORTADES

La narració es pot desagregar en dues narracions diferents: d’una banda, El conte del pescador original, i d’altra la continuació d’aquesta història. Per això s’han elaborat dues portades diferents, una per a la primera història i una altra per a la segona, amb el títol “El poble dorm, el lobby es desperta”, en referència al conegut joc. Cap el dubte de si, en posar portada a la segona part, s’anticipa un poc la sorpresa del que va passar o, al contrari, augmenta el suspens. Caben les dues interpretacions.

La totalitat del treball realitzat en la confecció de les portades es pot consultar en la documentació que acompanya aquest treball. “Veure ANNEX II”.

Fig.46: Portada de la primera part.

Fig.47: Portada de la segona part..

4.13. PRODUCTE FINAL

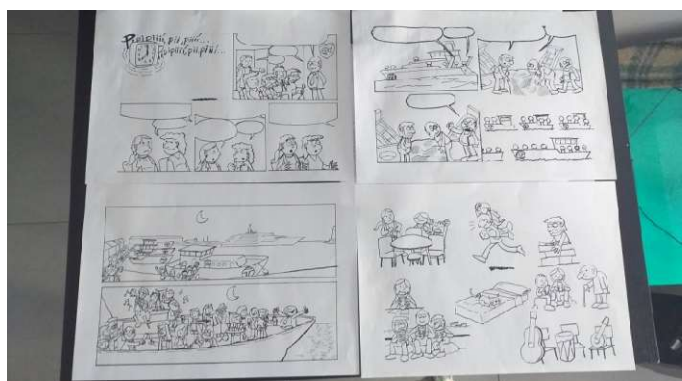
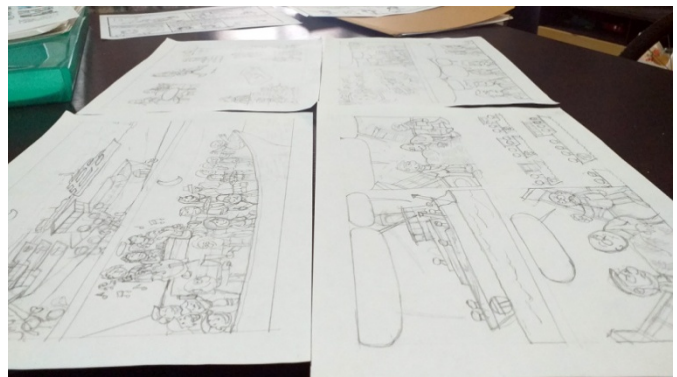

Fig.48: Dibuix a partir del storyboard.

Fig.49: Pàgines a llapis.

Fig.50: Entintat.

Fig.51: Pàgines a tinta.

Per contrastar i verificar que la narració funciona hi ha una fase de feedback. El producte es fa veure per públic objectiu, amb una mostra significativa. Aquestes opinions les recapte tant en l'àmbit d'usuari per a la comprensió de la història, com en l'àmbit gràfic de diferents professionals, per adaptar i corregir aquells elements que no funcionen.

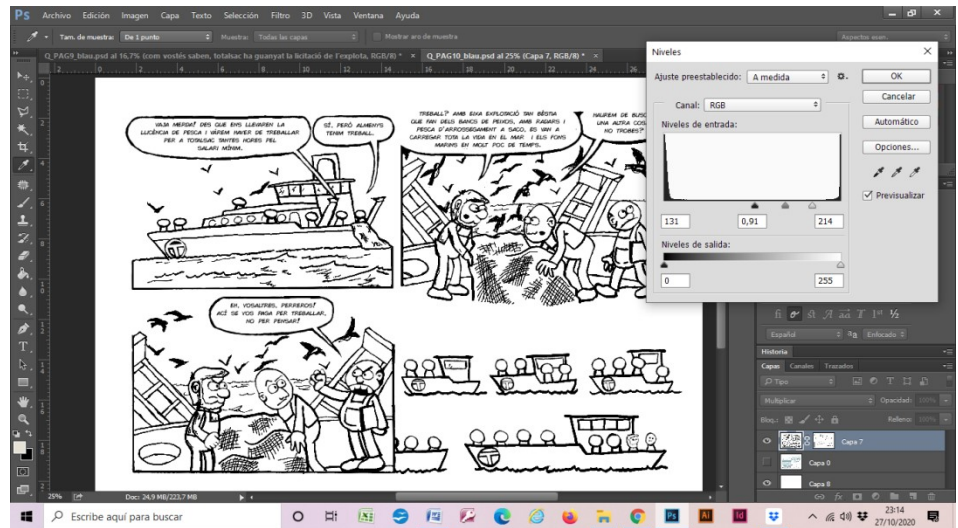

Fig.52: Escanejat i ajust digital.

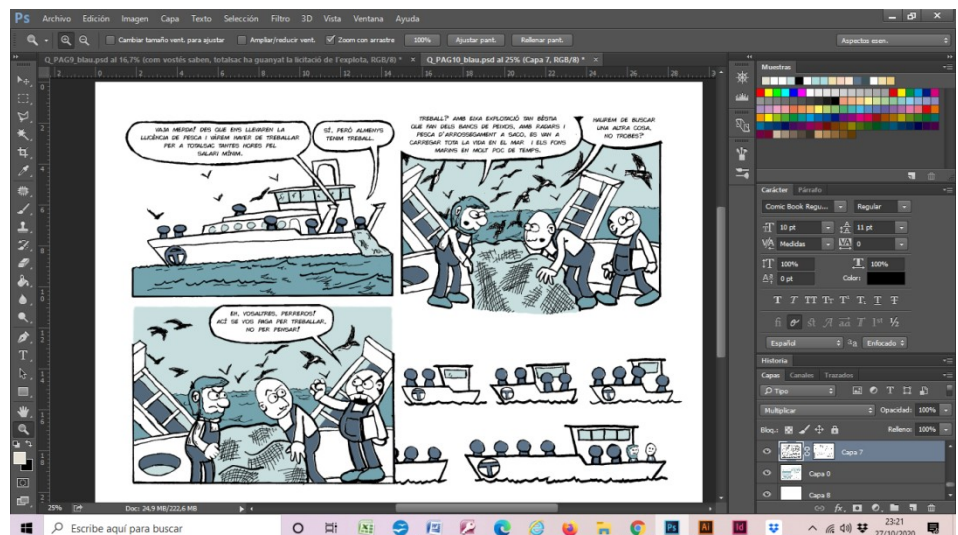

Fig.53: Treball de color.

El producte final es pot consultar en l'ANNEX I que acompanya a aquest document.

5. CONCLUSIONS

L'objecte del present treball és l'adaptació d'una història de caràcter tradicional, *El conte del pescador*, i l'elaboració d'una continuació versemblant amb la finalitat de transmetre una sèrie de conceptes econòmics i vivencials.

Per concloure aquest document, la primera cosa a remarcar seria que finalment s'ha realitzat l'elaboració d'un còmic d'autoria pròpia, amb format i concepte de novel·la gràfica, obtenint un art final acabat de qualitat

professional. En el camí s'ha acumulat experiència en l'aprenentatge i en la resolució dels reptes plantejats pel projecte i la resolució gràfica treballada. Eixe era l'objectiu general inicial proposat.

Respecte dels objectius específics caldria dir que s'ha utilitzat el mitjà artístic còmic amb la finalitat de col·laborar a la seua dignificació com a canal de comunicació artística de primer nivell. Per altra banda, el desenvolupament d'aquest treball ha servit per a analitzar, desenvolupar i utilitzar les eines expressives, narratives i gràfiques del mitjà. A més, s'ha construït, una història auto comprensiva, amb un treball de guió i estructuració de les eines a l'abast per donar a llum una història que fora comprensible i que transmetera els conceptes econòmics que es pretenia. Remarcar també que s'ha elaborat una estructura narrativa en la qual s'ha buscat la fluïdesa i que text e imatges funcionen de manera complementària, per facilitar la comprensió de la narració. Finalment, indicar que s'ha introduït una reflexió crítica sobre el neoliberalisme i el funcionament del capitalisme actual, introduint conceptes econòmics d'una certa complexitat d'una forma didàctica. Des de la perspectiva analitzada, es pot concloure que els objectius específics s'han complert d'una manera prou satisfactòria.

Queda pendent el treball de difusió i comercialització, si bé s'ha intentat que el producte es puga adaptar a diferents mitjans compatibles, com ara internet mitjançant una *comicweb* o publicació amb impressió tradicional. També cabria la publicació per entregues periòdiques en mitjans de premsa o setmanaris digitals o en paper. Respecte de la seua presentació, també és possible l'edició del material perquè funcione en un format expositiu, tant en interior com en exterior.

Per altra banda, tot i que la història narrada té un final, es queda oberta per poder continuar-la, per donar lloc a una novel·la gràfica més extensa. Queden molts punts per desenvolupar i donar una visió de conjunt del sistema econòmic en que vivim: el paper de la banca, com funciona la Doctrina del *shock*, la globalització i el seu paper en l'empobriment dels pobles i les migracions i tants altres temes interrelacionats.

En conclusió, el projecte realitzat objecte d'aquest document suposa, en certa manera, la concreció dels coneixements adquirits al llarg de la carrera i la combinació de tècniques gràfiques analògiques i digitals.

BIBLIOGRAFIA

McCLOUD, Scott. *Hacer cómics. Secretos narrativos del cómic, el manga y la novela gráfica*. 5ª ed. Bilbao: Astiberri, 2018. ISBN 978-84-96815-14-B.

McCLOUD, Scott. *Entender el cómic. El arte invisible*. 1ª ed. Bilbao: Astiberri, 2005.

EISNER, Will. *El cómic y el arte secuencial*. 4ª ed. Barcelona: NORMA Editorial, 2007. ISBN 978-84-8431-620-6.

GASCA, Luis y GUBERN, Román. *El discurso del cómic*. 3ª ed. Madrid: Ediciones Cátedra S.A., 1994. ISBN 84-376-0758-2.

GUBERN, Román. *El lenguaje de los cómics*. 1ª ed. Barcelona: Edicions 62 S.A., 1972.

FELBER, Christian. *La economía del bien común*. 3ª ed. Barcelona: Centro Libros PAPFS S.L.U. Grupo Planeta, 2012. ISBN 978-84-234-1280-8.

SAMPEDRO, José Luís y SEQUEIROS, Santiago (ilustraciones). *El mercado y la globalización*. 3ª ed. Barcelona: Editorial Planeta S.A, 2014. ISBN 978-84-223-4684-4.

CHION, Michel. *Cómo se escribe un guión*. 1ª ed. Madrid: Ediciones Cátedra (Grupo Anaya S.A.), 2009. ISBN 978-84-376-2553-9.

McKEE, Robert. *El guión. Sustancia, estructura, estilo y principios de la escritura de guiones*. 8ª ed. Sant Llorenç d'Hortons (Barcelona): Alba Editorial S.L.U., 2013. ISBN 978-84-8428-446-8.

DUMORTIER, Rumi. *El taller del cómic con Hergé*. 1ª ed. Barcelona: Editorial Zendera Zariquiey S.A., 2003. ISBN 84-8418-170-7.

BRIHUEGA, J. *Josep Renau: compromís i cultura*. València: Universitat de València. Servei de Publicacions, 2007. ISBN 978-84-370-6852-7

FORMENT A. *Josep Renau*. València. IVAM Institut Valencià d'Art Modern, 2003

SATRAPI, Marjane. *Persèpolis*. 1ª ed. Barcelona: Norma Editorial, 2012. ISBN 978-84-679-0800-8.

DURÁN, Cristina y GINER, Miguel Ángel. *Una posibilidad entre mil*. 1ª ed. Madrid: Ediciones Sinsentido, 2004. ISBN 978-84-96722-89-7.

DURÁN, Cristina y GINER, Miguel Ángel. *Cuando no sabes qué decir*. 1ª ed. Barcelona: Ediciones Salamandra S.A., 2015. ISBN 978-84-16131-14-3.

DURÁN, Cristina, GINER, Miguel Ángel y BALLESTER, Laura. *El día 3*. 1ª ed. Bilbao: Astiberri Ediciones, 2018. ISBN 978-84-16880-69-0.

DELISLE, Guy. *Pyongyang*. 11ª ed. Bilbao: Astiberri Ediciones, 2015. ISBN 978-84-96815-05-6.

SALÓ, Aleix. *Euromalson. Algú s'ha cruspit la classe mitjana*. 1ª ed. Barcelona: Random House Mondadori S.A., 2013. ISBN 978-84-9032-360-1.

MALAGÓN. *Necronomía. El lado más oscuro de la economía*. 1ª ed. Alacant: Edicions de Ponent, 2012. ISBN 978-84-96730-77-9.

ROCA, Paco i altres. *Intermon Oxfam. Viñetas de vida*. 1ª ed. Bilbao: Astiberri Ediciones, 2014. ISBN 978-84-15685-82-1.

ADAMS. Scott. *El principio de Dilbert*. 1ª ed. Barcelona: Ediciones Juan Granica S.A. ISBN 84-7577-506-3.

VIZCARRA, E. (productor) CASAÑ, R. (director). *Imprescindibles – Josep Renau*. [Vídeo] España: TVE Televisión Española, 2018. [fecha de consulta 10 octubre 2020]. Disponible en:
<https://www.rtve.es/alacarta/videos/imprescindibles/imprescindibles-josep-renau-arte-peligro/4601632/>

KLEIN, Naomi; WINTERBOTTOM, Michael y WHITECROSS, Mat (dirección). *La doctrina del Shock*. [Vídeo] EEUU: Renegade Pictures, Revolution Films, 2009. [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en:
<https://www.youtube.com/watch?v=Nt44ivcC9rg>

PARA TODOS LA 2. *Entrevista: Christian Felber. Economía del Bien Común*. [Vídeo] España: TVE Televisión Española, 2012. [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en:
<https://www.rtve.es/alacarta/videos/imprescindibles/imprescindibles-josep-renau-arte-peligro/4601632/>

ESDESIGN. *Bansky. Un artista fuera de la ley*. [en línea] esdesignbarcelona.com [fecha de consulta 10 octubre 2020]. Disponible en:

<https://www.esdesignbarcelona.com/es/expertos-diseno/banksy-un-artista-fuera-de-la-ley>

MUÑOZ, Franz. *Ana Teresa Ortega. Fotografía con Historia*. [en línea] cocteldemente.com [fecha de consulta 10 octubre 2020]. Disponible en: <http://cocteldemente.com/ana-teresa-ortega-fotografia-con-historia/>

Universitat de València. [en línea] uv.es [fecha de consulta 27 octubre 2020]. Disponible en: <https://www.uv.es/cultura/c/docs/expcartografiessilenciades10cast.htm>

GIL, Moisés. *Moisés Gil. Escultor*. [en línea] moisesgil.blogspot.com [fecha de consulta 10 octubre 2020]. Disponible en: <http://moisesgil.blogspot.com/>

NUÑO, Ada. *El lado oscuro de Disney*. [en línea] elconfidencial.com [fecha de consulta 10 octubre 2020]. Disponible en: https://www.elconfidencial.com/alma-corazon-vida/2019-07-21/disney-entretenimiento-cine-suenos-industria_2127559/

Humor gráfico. Wikipedia: la enciclopedia libre. [en línea] wikipeda.org [fecha de consulta 11 octubre 2020]. Disponible en: https://es.wikipedia.org/wiki/Humor_gr%C3%A1fico

GINÉS, G. *¡Es la economía, estúpido!: el lema que valió unas elecciones presidenciales*. [en línea] abc.es [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en: <https://www.abc.es/economia/20151007/abci-frase-economia-estupido-201510061639.html>

Fundación Sault Steinberg. [en línea] Saulsteinbergfoundation.org [fecha de consulta 11 octubre 2020]. Disponible en: <https://saulsteinbergfoundation.org/>

Economistas Frente a la Crisis. [en línea] economistasfrentealacrisis.com [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en: <https://economistasfrentealacrisis.com/>

ÍNDIX DE FIGURES

Fig.1: Primera vinyeta d'*El conte del pescador*.

Fig.2: Vinyeta-pàgina d'*El conte del pescador*.

Fig.3. Vinyeta d'*El conte del pescador*.

Fig.4: Cronograma.

Fig.5: Mapa conceptual.

Fig.6: Cristina Duran en un campanya publicitària de la Generalitat Valenciana.

[en línia] lagruaestudio.com [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en: <https://lagruaestudio.com/es/campana-vullsercom-generalitat-valenciana/>

Fig.7: Josep Renau: *Estem orgullosos de ser americans*, 1963.

[en línia] acento.com [fecha de consulta 5 agosto 2020].

Disponible en: <https://acento.com.do/cultura/josep-renau-the-american-way-of-life-8373117.html>

Fig.8: Moisés Gil. Escultura, 2006.

[en línia] moisesgil.blogspot.com [fecha de consulta 10 octubre 2020].

Disponible en: <http://moisesgil.blogspot.com>

Fig.9: Banksy. Mural El soldat llançant flors, 2005.

[en línia] viajesazulmarino.com/blog/[fecha de consulta 13 octubre 2020].

Disponible en: <https://viajesazulmarino.com/blog/grafitis-de-banksy-por-el-mundo/soldier-throwing-flowers/>

Fig.10: Exposició Cartografías Silenciadas. La Nau, 2010.

[en línia] uv.es [fecha de consulta 27 octubre 2020]. Disponible en:

<https://www.uv.es/cultura/c/docs/expcartografiessilenciadas10cast.htm>

Fig.11: Imatge del London Herald. La crisi econòmica del 29.

[en línia] <https://greatdepressionriotsnz.weebly.com> [fecha de consulta 13 octubre 2020]. Disponible en:

<https://greatdepressionriotsnz.weebly.com/causes.html>

Fig.12: Hal R. Varian. Microeconomía intermedia, 1987.

[en línia] <https://iberlibro.com.com> [fecha de consulta 12 octubre 2020].

Disponible en:

https://www.iberlibro.com/servlet/BookDetailsPL?bi=30622192254&searchurl=an%3Dhal%2Bvarian%26sortby%3D20%26tn%3Dmicroeconom%25EDa%2Bintermedia&cm_sp=snippet-_-sales1-_-click16

Fig.13: Naomi Klein. La Doctrina del Shock. Fotograma del documental.

[Vídeo] [fecha de consulta 12 octubre 2020]. Disponible en:

<https://www.youtube.com/watch?v=Nt44ivcC9rg>

Fig.14: Christian Felber.

[en línia] <https://pblilibros.com> [fecha de consulta 12 octubre 2020].

Disponible en: <https://publibros.com/ciencias-sociales/dinero-de-fin-a-medio-christian-felber/>

Fig.15: Paul Krugman.

[en línia] <https://redaccion.lamula.pe> [fecha de consulta 12 octubre 2020].

Disponible en: <https://redaccion.lamula.pe/2014/03/07/paul-krugman-o-el-azote-de-wall-street/edu1968/>

Fig.16: Chumy Chumez. Portada para Hermano lobo.

[en línea] <https://ritmos21.com> [fecha de consulta 15 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.ritmos21.com/765710535/chumy-chumez-biblioteca-nacional-espana.html>

Fig.17: Forges. Vinyeta.

[en línea] <https://muypymes.com/> [fecha de consulta 15 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.muypymes.com/2018/02/22/forges-contrato-5-minutos>

Fig.18: Saul Steinberg. Vinyeta per a New Yorker.

[en línea] <http://maestrosdeltrazo.blogspot.com/> [fecha de consulta 13 octubre 2020]. Disponible en:

<http://maestrosdeltrazo.blogspot.com/2013/09/bienvenido.html>

Fig.19: Art Spiegelman. Maus, 1980-1991.

[en línea] <http://amazon.es/> [fecha de consulta 13 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.amazon.es/Maus-Survivors-Tale-Hdbk-Art-Spiegelman/dp/0756980941>

Fig.20: Thi Bui. Tot el que poguérem, 2017.

[en línea] <http://thelordofthebooks.com/> [fecha de consulta 27 octubre 2020].

Disponible en: <https://thelordofthebooks.com/2019/10/29/resena-todo-lo-que-pudimos/>

Fig.21: Emmanuel Lepage: Una primavera en Txernòbil, 2012.

[en línea] <http://amazon.es/> [fecha de consulta 13 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.amazon.es/Primavera-Chernobil-Una-Emmanuel-Lepage/dp/8494324578>

Fig.22: Portada de la publicació Vinyetes de vida, projecte d'Intermon Oxfam.

[en línea] <http://astiberri.com/> [fecha de consulta 27 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.astiberri.com/products/vinetas-de-vida>

Fig.23: Cristina Duran i Miguel Ángel Giner. *El dia 3*, 2018.

[en línea] <http://rtve.es/> [fecha de consulta 27 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.rtve.es/noticias/20191112/dia-3-miguel-angel-giner-bou-cristina-duran-premio-nacional-comic-2019/1990159.shtml>

Fig.24: Vinyeta de *El dia 3*.

[en línea] <http://rtve.es/> [fecha de consulta 27 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.rtve.es/noticias/20191112/dia-3-miguel-angel-giner-bou-cristina-duran-premio-nacional-comic-2019/1990159.shtml>

Fig.25: Guy Delisle. *Pyongyang*, 2003.

[en línea] <http://astiberri.com/> [fecha de consulta 27 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.astiberri.com/products/pyongyang>

Fig.26: Marjane Satrapi: *Persépolis*, 2000-2003.

[en línea] <http://pinterest.es/> [fecha de consulta 13 octubre 2020].

Disponible en: <https://www.pinterest.es/pin/144115256813787175/>

Fig.27: Matt Groenig. Fotograma de la serie de televisión *Els Simpson*.

[en línea] <http://actualidadsimpson.com/> [fecha de consulta 13 octubre 2020].
Disponible en: <https://www.actualidadsimpson.com/>

Fig.28: Miguel Brieva. Il·lustració.

[en línea] <http://elpais.com/> [fecha de consulta 10 octubre 2020].
Disponible en:

https://elpais.com/diario/2008/07/19/revistaverano/1216418410_740215.html

Fig.29: Quino. Vinyeta.

[en línea] <https://www.redbull.com/> [fecha de consulta 11 octubre]
Disponible en: <https://www.redbull.com/ar-es/feliz-cumplea%C3%B1os-quino>

Fig.30: Steve Cutts. Vinyeta.

[en línea] <https://www.viviendoenlatierra.com/> [fecha de consulta 12 octubre]
Disponible en: <https://viviendoenlatierra.com/2015/08/10/ilustracion-steve-cutts/>

Fig.31: Eneko. Vinyeta.

[en línea] <https://twitter.com/enekohumor/> [fecha de consulta 11 octubre 2020]. Disponible en:

<https://twitter.com/enekohumor/status/1124636461243031553?lang=da>

Fig.32: Vinyeta. El pescador i les seus fills.

Fig.33: Vinyeta. El pescador i l'home de negocis.

Fig.34: Vinyetes. El Sr. Roig, catedràtic de la Universitat Pública de Capital i els amics del pescador.

Fig.35: Vinyetes. El Parlament vota. És un gran dia per aquest país.

Fig.36: Pàgina del guió literari.

Fig.37: Fitxes de treball de disseny de personatges.

Fig.38: Vinyeta. La parella del pescador.

Fig.39: Full de planificació gràfica de les pàgines.

Fig.40: Full de planificació de les pàgines literari.

Fig.41: Pàgines del guió il·lustrat.

Fig.42: Tipografia comic book, versió regular.

[en línea] <https://www.fontmeme.com/> [fecha de consulta 13 octubre]

Disponible en: <https://fontmeme.com/fuentes/fuente-comic-book/>

Fig.43: Pàgines a llapis.

Fig.44: Pàgines a tinta.

Fig.45: Pàgines acabades.

Fig.46: Portada de la primera part.

Fig.47: Portada de la segona part..

Fig.48: Dibuix a partir del storyboard.

Fig.49: Pàgines a llapis.

Fig.50: Entintat.

Fig.51: Pàgines a tinta.

Fig.52: Escanejat i ajust digital.

Fig.53: Treball de color.

ANNEXES

ANNEX I. EL CONTE DEL PESCADOR. PRODUCTE FINAL.

ANNEX II. MATERIAL GRÀFIC.